

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

УДК 14

DOI 10.35423/2078-8142.2022.1.1.5

Аміна Нур Еддінівна Кхелуфі,
аспірантка Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна
e-mail: amina.khelufi@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6851-8285>

ПОНЯТТЯ ІДЕНТИЧНОСТІ У ФІЛОСОФІЇ ДЖОНА ЛОКА КРИЗЬ ПРИЗМУ РЕЛІГІЙНИХ ВПЛИВІВ

Джон Лок є однією з ключових постатей в історії ранньо-модерної філософії. Він мав великий вплив як на розвиток філософії, в основі якої – емпіричний метод, так і на політичні системи країн. І попри те, що його праці не були обділені увагою, деякі питання його філософії лишаються недостатньо розкритими. У статті йдеться про релігійний поворот у локознавчих дослідженнях. Увага приділена ролі релігії у житті та філософії мислителя. Проблематизується питання релігійних впливів на питання ідентичності. Висвітлено суть терміна «модерн» та зазначено критерії, за якими ідеї Джона Лока варто відносити до модерних. Аналізуються погляди дослідників щодо долученості англійського мислителя до самої епохи Модерна та його внесок у її розвиток. Йдеться про те, що ідентичність Джона Лока є суб'єктивною ідентичністю, яка стає можливою завдяки рефлексії, свідомості та пам'яті. Саморефлексія та осмислене прийняття себе дає кожній людині можливість обирати і власний шлях поклоніння Богу. Наявність свідомості дає змогу оцінювати свої вчинки, формує уявлення про мораль, поняття гріха тощо.

Ключові слова: модерн, релігійний поворот, ідентичність, демократизація розуму, пам'ять.

Джон Лок як ранньомодерний філософ

В англомовній літературі період, у якому жив Джон Лок, прийнято називати «раннім модерном». В українському варіанті часто зустрічаємо аналог, а саме – «Новий час». Серед дослідників історії філософії немає консенсусу як щодо єдиного терміна на позначення цього філософського періоду, так і чітких часових меж, з яких він починається і коли закінчується.

Про «Neuzeit», німецький відповідник поняття «modern», говорить Гізела Фебель в одній зі статей «Європейського словника філософій». Дослідниця зазначає, що принципово новими та революційними обставинами, що спричинили перехід до іншої парадигми – модерної – було відкриття американського континенту, винахід друкарства Гутенбергом та перехід до капіталізму [2, с. 296].

Завдяки першим двом факторам з'являються нові можливості та формуються нові ціннісно-світоглядні орієнтири. Можемо припустити, що це опосередковано вплинуло і на формування ідей лібералізму. Спробуємо це розглянути на прикладі друкарського верстату. Більше розповсюдження книг головним чином сприяло розвитку писемності та освіченості серед більшої кількості населення. По-друге, значно доступнішою стає Біблія, єдиними знавцями та тлумачами якої були раніше священнослужителі. Це поступово змінювало погляди людей щодо ролі церкви та посередництва духовенства. Згодом з появою національних перекладів текстів Біблії, дедалі гучніше звучать ідеї щодо індивідуального зв'язку людини з Богом та права кожного на вибір найбільш сприятливого шляху для таких взаємин. Якщо порівнювати, приміром, з епохою Середньовіччя, якій є властивою ієрархічна вертикаль, то в модерній парадигмі вже формується уявлення про горизонтальне суспільство.

Чарльз Тейлор говорить про роль само-рефлексії, яка формує нове уявлення про світ. Саме погляд на себе самого з позиції відстороненого суб'єкта дає можливості для усвідомлення та розуміння світу, себе в ньому, причин та передумов власних дій тощо. Властивою рисою модерну є акцент на пошукові та дослідженні. І саме відсторонення є тим інструментом, який допомагає в цьому

процесі. Відповідно до цієї парадигми, будь-які речі та факти не слід сприймати як очевидні. Усе має бути піддане емпіричному вивченню, починаючи від фізичних явищ і закінчуючи думками, почуттями чи поглядами особистості. Тобто, людина для себе постає не як даність, а як те, що ще треба відкрити і зрозуміти.

До модерного «ідеалу розутілення» як умови об'єктивного висновування Чарльз Тейлор додає відповідальність за дії – як практичний результат цієї відстороненості. «Ми маємо взяти на себе відповідальність за побудову власного уявлення про світ, який інакше залишається без ладу й, отже, без науки; ми маємо взяти на себе відповідальність за процеси, за допомогою яких спілкування створює та формує наш характер і світогляд. Розутілення вимагає, щоб ми припинили просто жити в тілі або в межах наших традицій чи звичок і, зробивши їх об'єктами для нас, піддали їх доскіпливому дослідженню та переробці. Звичайно, великі моралісти класичної епохи також закликали нас не жити згідно з безглуздими звичками і звичаями. Але їхні міркування повертають нас до об'єктивного ладу. Новочасне розутілення, навпаки, закликає нас до відокремлення від себе через самооб'єктивізацію [5, с. 237].

Серед дослідників мають місце суперечки щодо внеску Джона Лока у розвиток модерної філософії. Одні заперечують безпосереднє відношення останнього до модерності, інші ж, навпаки, називають його одним з її «батьків». Лі Ворд, аналізуючи тексти Джона Дана та Джонатана Ізраеля, висновує, що ідеї Джона Лока були радше консервативними, ніж ліберальними. Згідно з цією позицією, спростовується теза про те, що англійський мислитель був засновником модерних ідей в Європі. «Відповідно до Дана та Ізраеля, будь-які спроби віднести Лока до центральних інтелектуальних фігур модерності є звичайним прикладом історичної та філософської наївності» [9, с. 2]. Натомість є дослідження, в яких філософія Джона Лока постає як модерна: через аналіз його теорії освіти, питання толерантності, теології, ідентичності, демократичних підвалин політичної теорії [9, с. 4].

Лі Ворд підтримує останню позицію та доводить у своїй праці, що ідеї щодо модерності англійського мислителя базувалися

на його концепції свободи. Вона включає також і визнання інтелектуальної власності та раціональних спроможностей кожної людини. Цей підхід Лі Ворд називає «демократизацією розуму».

Під демократизацією розуму мається на увазі спроможність кожної людини самостійно, спираючись на досвід та власні когнітивні здібності, пізнавати та розуміти світ. Відтак, Джон Лок заперечує обраність окремих осіб, які формують певні істини і виставляють їх назагал іншим. Він визнає за кожним право і можливість пройти шлях пізнання. Крім того, для англійського мислителя розум постає як найважливіший інструмент в експертизі та оцінці будь-якої сфери: політичної, церковної, сімейної тощо. Якщо в попередні епохи вагоме місце посідали метафізичні ідеї, якими послуговувалися в організації життя суспільства й окремої людини, то в модерний час науковий метод стає дедалі більш помітним. Джон Лок був одним з тих, хто запропонував для своїх сучасників нову парадигму мислення. Він піддавав критиці традиційні погляди щодо ієрархічності стосунків, як у родині, так і в державі, заперечуючи особливий статус окремих осіб від народження. «Лок дослідив і переформулював владні інституції та правила, які регулювали ці стосунки під палючим світлом розуму і принципом людської свободи» [9, с. 5].

У книзі «Джерела себе» Чарльз Тейлор присвячує розділ філософії Джона Лока, в якому визначає, у чому ж саме полягає «модерність» поглядів англійського мислителя та яку роль вони відіграли у розвитку європейської культури в подальшому. «Імовірно, великим учителем Просвітництва Лока зробило те, що він, з одного боку, запропонував переконливе тлумачення нової науки як слухного знання, пов'язане з теорією раціонального контролю самості, а з іншого, поєднав обидва ці аспекти в ідеалі раціональної самовідповідальності. Багато чого, що не мало дійсної підстави, було авторитарно проголошено істинним, і в науці, і у практиці. Раціональний і самовідповідальний суб'єкт може порвати з такими нібито істинами, утриматись од відданості їм, вчинити перевірку їхньої слухності, переробити чи змінити їх» [5, с. 236].

Ідентичність як модерний концепт філософії Джона Лока

Питання ідентичності цікавило філософів з домодерних часів. Приміром, у античних мислителів уже віднаходимо цю проблематизацію. О. Йосипенко у своїй статті веде мову про «парадокси ідентичності», які стосувалися спроб осмислити ідентичність у часовому контексті. Виходячи з аргументу зростання, кожної миті все змінюється, набуваючи нових форм та особливостей, до того ж це стосується як людей, так і предметів матеріальної неодоухотвореної природи. «Речі невпинно змінюються, отже, немає нічого незмінного; якщо щось змінюється, то воно перестає бути незмінним; отже, в світі немає ідентичності... «аргумент зростання» полягає в тому, що не можна змінюватися і залишатися тим самим одночасно: якщо існує суб'єкт змін, то він повинен зберігати свою ідентичність у цих змінах, отже, не змінюватися; якщо він змінився, то припинив бути тим самим. Таким чином, потрібно обирати – або ідентичність, або зміни. Водночас предикат «бути тим самим» має вигляд субстанційної властивості, яка не потребує уточнення того, про буття кого чи чого йдеться – людини, каменю чи соціальної сутності» [3, с. 91].

Дослідниця відзначає, що наведений аргумент не витримує критики, якщо беремо до уваги формальний критерій ідентичності, який враховує не так зовнішній вигляд, що зазнав змін, як форму та структуру певних об'єктів. Сама по собі зміна не спричинює втрату своєї ідентичності. Та більше, у деяких випадках та чи інша річ може залишатися собою за умови, що вона постійно змінюється. «Якби вода в річці не рухалася, ми мали б озеро, а не річку; тим, що дає нам змогу говорити про «ту саму річку», є не змінні води, а річище цієї річки, напрямок її течії, інакше кажучи, її форма чи структура. Якби клітини живого організму постійно не змінювалися, якби в організмі не відбувалося явище метаболізму, організм швидко перетворився би на труп» [3, с. 94].

Дж. Лок як представник модерної філософії вів мову про суб'єктивну ідентичність. Згідно з поглядами філософа, ідентичність кожного є внутрішньою, притаманною йому безпосередньо. Рефлексія, свідомість та пам'ять є тими ментальними станами, які

й визначають тотожність. Апеляція до пам'яті розвінчує аргумент зростання і дає можливість ствердно відповісти на питання про наявність ідентичності за умовплинності та мінливості. Ідентичність можлива завдяки свідомості. Здатність пригадати себе в минулому, осмислення себе самого та власних вчинків в історичному поступі і дає людині відчуття самості.

Для Дж. Лока принциповим було розрізнення ідентичності особи та ідентичності людини. Перше полягає у суб'єктивному переживанні та усвідомленні себе самого; ця ідентичність спирається на свідомість та можлива завдяки пам'яті мене в минулому. А ідентичність людини радше стосується сприйнятті своєї тілесності та біологічних ознак живої істоти. Згідно з Вінсеном Декомбом, таке розрізнення розв'язує проблему дуалізму душі й тіла, що дає підстави говорити про «новий дуалізм». «Лок не припускає ні на мить, що людина може існувати суто як суб'єкт свідомості, як чисте еґо, не маючи людського тіла. Отож, новий дуалізм говорить таке: в кожний момент мого ментального життя як мислячого суб'єкта я є також людиною, але необов'язково – тією самою людиною. Та навпаки: в кожний момент мого людського життя я є певним Я, суб'єктом, свідомим своїх розумових операцій, але необов'язково тим самим Я... Його ідея полягає в тому, що я можу бути ідентифікований кількома способами» [1, с. 123–124].

Ч. Тейлор, характеризуючи «модерну постать», називає її «точковою самістю». Її формування передбачає зміну парадигми мислення та уявлення про світ. Канадському досліднику йдеться про «об'єктивацію» суб'єктивності, що означає відсторонений погляд з позиції третьої особи на процеси власної свідомості. Модерність у цьому аспекті полягає у спроможності здійснити рефлексію над собою і над світом загалом. У «Європейському словнику філософій» віднаходимо: «Згідно з Чарльзом Тейлором ключем до новочасного концепту self є просторова метафора ідентичності: відповідь на запитання «Хто я?» вимагає визначення своєї позиції в моральному просторі, де постають питання про гідне й негідне, добре й погане тощо. Інакше кажучи, на відміну від домодерної людини, що визначала себе винятково в загальних термінах, моде-

рна людина визначає свою ідентичність через свою позицію в просторі людських благ» [2, с. 432].

Називатися особою, згідно з Дж. Локом, може лише той, хто здатен помислити себе відсторонено, подивитися на себе, на власні думки чи ситуації з позиції третьої особи. Відповідно, така особа може раціонально й об'єктивно оцінювати і власні дії та нести відповідальність за них; вона, як слушно зазначив Чарльз Тейлор, є «моральним діячем» [5, с. 235]. Ці дві характеристики самості, а саме: відстороненість та відповідальність, мали значний вплив на розвиток науки, ключовим для якої є достовірність та об'єктивність. «Вона закликає мене бути обізнаним щодо моєї діяльності мислення чи моїх процесів набування звичок, щоб відсторонитись від них та об'єктивувати їх. Більше того (дивне і, зрештою, сумнівне) бачення себе як об'єктивованої природи, яке зробив звичним для нас цей новочасний поворот, стає досяжним лише через цю особливу рефлексивну позицію, яку я називаю розутіленням» [5, с. 237].

Можемо припустити, що концепція ідентичності, описана у «Розвідці про людське розуміння», вплинула на політичні погляди «Двох трактатів про врядування», робота над якими здійснювалася майже одночасно. Це добре простежується в його теорії суспільного договору, і особливо у визнанні за громадянами права на повстання. Відтак, кожен відповідальний та свідомий громадян у разі свавільних дій суверена, що порушують умови договору, має як право, так і обов'язок повстати проти нього.

*Релігійні впливи на формування поняття «ідентичність»
у Джона Лока*

У дослідженні філософії Дж. Лока дедалі більше авторів звертаються до релігійних джерел та їх впливів на ідеї мислителя. Прийнято навіть говорити про «релігійний поворот», суть якого полягає в перегляді його філософської спадщини крізь призму релігійності мислителя та ролі релігійних ідей у його філософії. Безперечно, що така методологія дослідження дасть новий погляд на ідеї мислителя та можливість краще зрозуміти як епоху, у який він

жив, так і саме вчення. Далі ми подивимося, як релігійні погляди вплинули на один з важливих концептів його філософії – ідентичність.

Дж. Лок наділяв кожному людину правом вільно обирати свій спосіб поклоніння Богу згідно з внутрішніми переконаннями. Безперечно, така свобода передбачає персональну відповідальність за власне спасіння. Одна з відмінностей людини від інших живих істот – це наявність свідомості та самосвідомості. Завдяки їм вона здатна оцінювати свої вчинки, відносити їх до не/моральних, і, власне, спираючись на це, корегувати свою поведінку. Крім того, це дає можливість осмислити наслідки, до яких призведуть її дії, а отже, робити вибір на користь найбільш сприятливих результатів для неї у майбутньому.

Усвідомлення цього дає можливість кожному брати відповідальність як за своє земне життя, так і за потойбічне – розуміння того, що за будь-якими проступками слідує покарання чи, навпаки, спокута на Страшному Суді спонукає вибудовувати свій шлях відповідно до моральних біблійних приписів. «Особистість... це тямуща мисляча істота, наділена розумом і рефлексією і яка в різні часи та в різних місцях може розглядати себе як себе саму, як те саме мисляче створіння, лишень завдяки самосвідомості, що невіддільна від мислення... І наскільки це самоусвідомлення може спрямовуватися назад, до будь-якої минулої дії або думки, настільки розповсюджується ідентичність цієї особистості...» [4, с. 318]. Ця цитата з «Розвідки про людське розуміння» добре ілюструє ідею щодо особистісного шляху кожної людини у спілкуванні з Богом. Відтак, я можу відповідати тільки за ті дії, що були безпосередньо мною не/здійснені. Жодна інша людина, крім мене самого, не може спокутати мої гріхи, оскільки їй недоступне через пам'ять та її рефлексію усвідомлення лише власної ідентичності. А отже, будь-які прагнення представників і церкви, і держави взяти відповідальність за спасіння душі будь-кого, крім себе самих, будуть марними.

Дієго Луччі у своєму дослідженні звертає увагу на вплив християнської теології на поняття ідентичності у текстах Джона

Лока. Дослідник розглядає моральні та сотеріологічні підстави теорії свідомості, що ґрунтується на ідентичності. Автор також підкреслює необхідність свідомості для розуміння (*understanding*), пригадування (*recollection*) та оцінки наших дій. Крім того, і питання смертності розглядається крізь призму біблійної основи та впливу останньої на формування підходу персональної ідентичності.

Зупинимося докладніше на моральній складовій означеного питання. У II-й книзі «Розвідки про людське розуміння» мислителя йдеться про щастя (яке кожен розуміє, згідно із Дж. Локом, по-своєму). Для того, щоб його досягти, людина здійснює над собою певні зусилля, налаштовує свою діяльність у такий спосіб, щоб отримати бажаний результат. І на цьому шляху мають місце певні обмеження щодо спонтанних бажань та чуттєвих поривів та зобов'язання, що накладаються на людину. Для того, щоб відбувся цей рух до щастя, важливо здійснити рефлексію над собою та усвідомити себе та свою позицію в теперішньому і здійснити проєкцію самого себе в майбутньому. Власне, основою та опірною точкою цього особистого якісного переходу є самосвідомість. «Повсякчасне прагнення до щастя й накладання на нас примусу діяти задля його досягнення, на мою думку, ніхто не вважає обмеженням свободи, принаймні таким, на яке можна нарікати. Всемогутній Бог сам підпорядковується необхідності бути щасливим, і що більше підлягає їй будь-яка інша розумна істота, то більше вона наближається до безкінечної досконалості й до необмеженого щастя» [4, с. 248].

Пошук істинного щастя передбачає усвідомлення себе самого та власних потреб. Саморефлексія та самосвідомість (що визначають персональну ідентичність), сприяють розумінню другорядних бажань, які заважають досягненню головної мети. Усвідомленість дає можливість їх вчасно визначити, розпізнати та, за потреби, відмовитися від них чи тимчасово стримати. «Природна схильність і стремління тих істот до щастя виступає для них обов'язком та спонуканням пильнувати, щоб не помилитися та не пропустити його, а відтак вона неодмінно змушує їх бути обережними, вдумливими й обачними у своїх... діях... Необхідність... зумовлює за-

тримку, обмірковування й ретельне дослідження кожного... бажання.., щоб вдоволення його не зашкодило нашому правдивому частю й не відволікало нас від нього» [4, с. 249].

Із досягненням щастя пов'язане питання приборкання пристрастей. Спираючись на психологічну складову людської поведінки, Дж. Лок відзначає, що кожна людина має різний ступінь підготовки для роботи над своїми емоціями, а отже, залежно від цього, матиме й різні результати. Це стосується як питання отримання блага та щастя у земному житті, так і пов'язано з можливістю спасіння й здобуття життя вічного. «Бог, знаючи людські вади, співчуває нашій слабкості, не вимагає від нас більшого, ніж ми здатні зробити, та Він бачить, на що ми спроможні, а що перебуває поза нашою силою, і судитиме нас як добрий і милосердний Батько... Ми мусимо докладати праці, щоб пристосувати особливості свого розуму до істинного добра чи зла» [4, с. 250].

Дієго Луччі відзначає, що згідно з Дж. Локом, зв'язок між злочином та покаранням є визначальним не лише у державному правосудді, але також стосується і Судного дня; тим самим автор підтверджує чинність та дієвість біблійного нарративу і на формування ідеї ідентичності, яка безпосередньо пов'язана з усвідомленням своїх дії та себе самого у минулому, теперішньому та майбутньому.

Питання ідентичності у світському та релігійному аспектах англійський мислитель розглядає дещо по-різному. Предметом відмінності слугує пам'ять. За умови, якщо людина не пам'ятає свої вчинки, зроблені нею в минулому, вона все одно має відповідати за них перед законом. Утім, Дж. Лок твердить про те, що в релігійному аспекті людина відповідатиме перед Богом, спираючись на своє сумління та відповідно до того, що вона тримає у своїй пам'яті. «Хоча кара пов'язана з особистістю, а особистість зі свідомістю, а п'яниця, можливо не усвідомлював своїх вчинків, однак людське правосуддя слушно карає його, бо лихий учинок свідчить проти нього, а брак свідомості не може бути доказом на його користь. Утім, є підстави гадати, що на Страшному Суді, коли відкриються усі таємниці всіх сердець, ніхто не буде змушений відповідати за

те, про що нічого не знав, але кожен отримає свій вирок, згідно зі звинуваченням чи виправданням з боку його власного сумління» [4, с. 470].

Отже, ідея ідентичності, висвітлена Дж. Локом, є модерною. Англійський мислитель розглядав її невіддільно від персональної відповідальності та пам'яті, які й визначають першу. Мислитель твердив не лише про правову відповідальність, а й про релігійну, кінцева мета якої – відповідь за свої вчинки на Страшному Суді. Релігійний акцент щодо інших філософських питань Дж. Лока, приміром, таких, як лібералізм чи питання виховання, дасть більш цілісно дослідити ідеї мислителя. Ця тема є перспективною і сьогодні потребує більш докладного висвітлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Декомб В. *Клопоти з ідентичністю*. Київ : Стилос, 2015.
2. *Європейський словник філософії*. Том II. Київ : Дух і Літера, 2011.
3. Йосипенко О. Парадокси концепту ідентичності: минуле та сучасність. *Філософська думка*. 2019. Вип. 5. С. 90–102.
4. Лок Д. *Розвідка про людське розуміння*. В 4-х кн. Кн. II. Харків : Акта, 2002.
5. Тейлор Ч. *Джерела себе*. Київ : Дух і Літера, 2005.
6. Israel J. *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650–1750*. Oxford University Press, 2001.
7. Locke J., Woolhouse R. *An Essay Concerning Human Understanding (Penguin Classics)* (Reprint ed.). Pennsylvania State university, 1999.
8. Lucci D. *John Locke's Christianity*. Cambridge University Press, 2020.
9. Ward L. *John Locke and Modern Life*. Cambridge University Press, 2010.

REFERENCES

- Descombes, V. (2015). *Puzzling Identities*. Kyiv: Stylos. [In Ukrainian].
- Vocabulary of European Philosophies*. Part II. (2011). Kyiv: Dukh i Litera [In Ukrainian].

Yosypenko, O. (2019). Paradoxes of Identity: the Past and the Present. *Filosofska dumka*, 5, 90-102. [In Ukrainian].

Taylor, Ch. (2005). *The Source of the Self*. Kyiv: Dukh i Litera. [In Ukrainian].

Locke, J. (2002). *An Essay Concerning Human Understanding*. In 4 books. Book 2. Kharkiv: Acta.

Israel, J. (2001). *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity 1650-1750*. Oxford University Press.

Locke, J. & Woolhouse, R. (1999). *An Essay Concerning Human Understanding* (Penguin Classics) (Reprint ed.). Pennsylvania State university.

Lucci, D. (2020). *John Locke's Christianity*. Cambridge University Press.

Ward, L. (2002). *John Locke and Modern Life*. Cambridge University Press.

Amina Kkhelufi

Post-Graduate Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv; Kyiv, Ukraine; e-mail: amina.khelufi@gmail.com; ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-6851-8285>

The Notion of Identity in the Philosophy of John Locke: Through the Influences of Religion Ideas

Abstract

John Locke is one of the key figures in the history of early modern philosophy. He had a great influence on the development of philosophy, which is based on the empirical method, and on the political systems of countries. And even though his works have not been deprived of attention, some questions of his philosophy remain insufficiently disclosed. The author's deals with the religious turn in studies of John Loke. Attention is paid to the role of religion in the philosophy of the thinker. The issue of religious influences on the issue of identity is being discussed. The essence of the term "modern" is highlighted and the criteria according to which John Locke's ideas should be considered modern are indicated. The author notes that some researchers considered John Locke one of the founders of modern philosophy, while others believed that the role of the English philosopher in the development of modern philosophy was

overestimated. A characteristic feature of modern philosophy is the emphasis on research and exploration. The author names the identity of John Locke a subjective identity. The main attributes of identity are: reflection, consciousness and memory. Self-reflection and meaningful self-perception allows each person to choose their own way of worshiping God. Consciousness allows a person to evaluate his actions, forms an idea of morality, the concept of sin and so on. The article deals with different meanings of the concept of identity in the religious and secular aspects. The difference - is in memory. Personal responsibility is an integral part of identity. The author of the article notes that we should make a difference between responsibility in religious and political field. Religious responsibility requires observance not only of legal law, but also of moral rules and biblical commandments.

Keywords: *modern, religious turn, identity, democratization of mind, memory.*